

Kapitalizmus és irodalomtörténet

Reciti konferenciakötetek · 15

Sorozatszerkesztő
TÖRÖK ZSUZSA

Kapitalizmus és irodalomtörténet

Szerkesztette

ANDRÁS CSABA és HITES SÁNDOR

reciti
Budapest
2022

A kötet megjelenését „A 19. századi magyar irodalom politikai gazdaságtana”
MTA Lendület Kutatócsoport,
valamint a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete
támogatta

A borítón: Ford Madox Brown *Munka* (1863) című festménye

Könyvünk a Creative Commons *Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc* (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>)
feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.
A köteteink honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

HU ISSN 2630 953X

ISBN 978 615 6255 43 3

978 615 6255 44 0 (pdf)

Kiadja a Reciti,
ELKH BTK Irodalomtudományi Intézet,
1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

www.reciti.hu

Felelős kiadó: Kecskeméti Gábor,
a BTK Irodalomtudományi Intézetének igazgatója

Tördelés, borító: Szilágyi N. Zsuzsa

Nyomda és kötészet: Fellini Kft.

Tartalom

Előszó	7
BAGI ZSOLT	
Kulturális logika vagy emancipatorikus esemény?	
Kapitalizmus és irodalom	11
WEISS JÁNOS	
Kapitalizmus és kultúra	
A kritikai társadalomelmélet – tudománymetodológiai megközelítésben	23
BORBÉLY ANDRÁS	
Antikapitalizmus és esztétika Adorno és a korai Lukács viszonyában	39
ANDRÁS CSABA	
A bomlás virágai	
Irodalom, film és piac viszonya Bertolt Brecht <i>A „Koldusopera”-per</i> című írásában	55
FOGARASI GYÖRGY	
Az adomány mint zsákmány: Máté és Marx a pénzmagról	69
B. KISS MÁTYÁS	
A tőke vámpírtermészete	
A politikai gazdaságtan bírálatának irodalmi és popkulturális vonatkozásai	103
SZÉKELY ÖRS	
Deus creditor	
Gazdasági logika a magyar ellenreformáció épületes irodalmában	117

HEGEDÜS BÉLA

Szavak piaca

A nyelv és a szavak metaforái a kora újkortól a magyar irodalmi megújulásig 133

TÓTH KÁLMÁN

A kapitalizmus apológiája és kritikája Gorove István

Nyugot című útleírásában 141

MÉSZÁROS GÁBOR

Nemzeti kultúra, nemzeti ipar és kapitalizmus az 1840-es években

Beöthy Zsigmond publicisztikáiról 155

RÓZSAFALVI ZSUZSANNA

A Révai Testvérek és a „kapitalista könyvirodalom” 169

HALMOS KÁROLY

A nemzeti kultúra mint piac és üzem (*Betrieb*) 185

T. SZABÓ LEVENTE

Irodalmi kalózok, iparlovagok, üzérek: negatív érzelmek

és a magyar irodalmi piac szótára a 19. század közepén 201

LENGYEL IMRE ZSOLT

Újságírás, közönség, irodalom

Az 1900 körüli évtizedek irodalmi diskurzusa a piacosodással kapcsolatos
dilemmák kontextusában 219

SEREGI TAMÁS

A remekmű ára 245

HITES SÁNDOR

Irodalmi érvek a kapitalizmus mellett annak bukása előtt

(Ayn Rand: *Atlas Shrugged*) 257

Névmutató 277

A kötet szerzői 289

Szavak piaca

A nyelv és a szavak metaforái
a kora újkortól a magyar irodalmi megújulásig

Bevezető

Rájnys József 1781-ben két művet is megjelentetett gyorsan egymás után. Az első *A magyar Helikonra vezérlő kalaúz. Az az a magyar vers-szerzésnek példái, és régulái*, a másik pedig *A magyar Helikonra vezérlő Kalaúzhoz tartozó meg-szerzés* címet viseli. Már az előbbiben is súlyos kritikákkal illeti Kalmár György tizenegy évvel korábban nyomtatásban megjelent hexameteres költeményét, a *Valóságos Magyar ABC*-t, hogy aztán a másodikban több szempontból is lesújtó kritikát írjon róla. Kalmárral szembeni érvrendszerének egyik alapja, hogy szerinte az a magyar olvasókat éppen az olvasástól riasztja el az új, általa javasolt szavakkal, így „ezek-is tsak bolondnak erszényébe-való fa-pénzek.”¹ Szép, hatásos metafora ez. Egyrészt benne foglaltatik, hogy a szavakat valamiképpen *pénzként* képzelhetjük el, másrészt az is, hogy azok értékének fedezete a jelentés maga. A *fapénz* mögött nyilván nem áll semmiféle fedezet, tehát az ekként leírt szavak nem jelentenek semmit, haszontalanok a nyelv működése szempontjából. Emellett az ilyen szavak *feltalálói*t és használói is minősíti a *bolondnak erszénye* kifejezéssel, ahol is a bolond szó maga is – a valóság és az arra való reflexiók szempontjából – az értelmetlenséget, sőt az értelemnélküliséget ábrázolja.

Kalmár György nyelvvel, magyar nyelvvel kapcsolatos gondolataival már több tanulmányomban foglalkoztam.² Most az autoritás elvének megfelelően egy min-

1 RÁJNIS József, „A magyar Helikonra vezérlő Kalaúzhoz tartozó meg-szerzés”, in RÁJNIS József, *A magyar Helikonra vezérlő kalaúz. Az az a magyar vers-szerzésnek példái, és régulái* (Pozsony: Landerer Mihály, 1781), 1–90 (újrakezdődő lapszámozás a 160. oldal után), 17.

2 Pl.: HEGEDÜS Béla, „Kalmár György világnyelv-tervezetének fogalomanyaga”, *Irodalomismeret* 6, 1–2 (1995): 100–108; HEGEDÜS Béla, „Kalmár György első híradása világnyelv-tervezetéről”, in *Labor omnia vincit: Tanulmányok Tüskés Gábor 50. születésnapjára*, szerk. BRETZ Annamária et al., 70–

denki által elismert szerzőt, Umberto Ecót idézném, aki a magyarul is megjelent *A tökéletes nyelv keresése* című könyvében így fogalmaz: „1772-ben jelenik meg Georg Kalmar [filozófiai nyelv-] tervezete [...], mely olasz nyelvterületen az egyik legjelentősebb e tárgyú vitát váltja ki”,³ majd ezután ismerteti annak legfontosabb téziseit. Eco egy picit téved, ugyanis az 1772-ben, Berlinben megjelent latin tervezetnek 1773-ban Rómában jelent meg az olasz változata, amely az említett vitát kiváltotta, 1774-ben pedig németül is megjelent Bécsben.⁴ Ez utóbbi két kiadás elé csatolta a számunkra leginkább érdekes nyelvelméleti bevezetőjét. A magyar Kalmár hazai relatív ismeretlenségét jelzi, hogy Eco könyvének magyar fordítói nem vették észre, hogy az a bizonyos Georg Kalmar valójában a magyar Kalmár György.

Kalmár rendkívül érdekes és kalandos életével, hihetetlen személyes kapcsolathálójával most nem foglalkozom, arról már másokkal együtt többször írtam.⁵ Rájn is idézett kritikájában szerzőnknek az 1770-ben megjelent magyar nyelvű, csaknem hatezer soros hexameteres költeményét, illetve a *Prodromus* című kö-

72 (Budapest: Balassi Kiadó–MTA Irodalomtudományi Intézet, 2005); HEGEDÜS Béla, „Kalmár György a magyar nyelv származásáról”, in *Historia litteraria a XVIII. században*, szerk. CSÖRSZ Rumen István et al., Irodalomtudomány és kritika. Tanulmányok, 294–306 (Budapest: Universitas Kiadó, 2006); HEGEDÜS Béla, „Kalmár György nyelvelméletéről”, in *Kolligátum: Tanulmányok a betovenéves Bíró Ferenc tiszteletére*, szerk. DEVESCOVI Balázs et al., 167–176 (Budapest: Ráció Kiadó, 2007); HEGEDÜS Béla, „John Locke, a hutchinsoniánusok és Kalmár György a nyelvről: Egy 18. századi brit vita nyelvelméleti tanulságai”, in *Építész a kőfejtőben: Tanulmányok Dávidházi Péter hatvanadik születésnapjára. Architect in the Quarry: Studies Presented to Péter Dávidházi On His Sixtieth Birthday*, szerk. HITES Sándor et al., 358–369 (Budapest: reciti, 2010); HEGEDÜS Béla, „The Ideas of György Kalmár: Theory Behind His Universal Language Plan”, *Hungarian Studies* 25, 1. sz. (2011): 61–70; HEGEDÜS Béla, „Kalmár György világnyelve: Milyen világnak a nyelve a világnyelv?”, in *Amicitia: Tanulmányok Tüskés Gábor 60. születésnapjára. Beiträge zum 60. Geburtstag von Gábor Tüskés*, szerk. CSÖRSZ Rumen István et al., 263–270 (Budapest: reciti, 2015); HEGEDÜS Béla, „Logosz és mítosz: A nyelvi megismerés lehetséges forrásai és az irodalmak kezdetei”, in *Kösziklára építve. Built upon His Rock: Írások Dávidházi Péter tiszteletére. Writings in Honour of Péter Dávidházi*, szerk. PANKA Dániel et al., ELTE Papers in English Studies, 154–162 (Budapest: ELTE BTK Angol–Amerikai Intézet, Anglisztika Tanszék, 2018).

3 Umberto ECO, *A tökéletes nyelv keresése*, ford. GÁL Judit et al., Európa születése (Budapest: Atlantisz Könyvkiadó, 1998), 286.

4 A három említett kiadás: KALMÁR Georgius, *Praecepta grammatica atque specimina linguae philosophicae sive universalis, ad omne vitae genus adcommodatae* (Berlin–Leipzig: Iacobaeer, 1772); KALMÁR Georgius, *Precetti di grammatica per la lingua filosofica, o sia, universale, propria per ogni genere de vita* (Roma: Paolo Giunchi, 1773); KALMÁR Georg, *Grammaticalische Regeln zur philosophischen oder allgemeinen Sprache, das ist, der Sprache aller Voelker Zeiten und Lebensarten* (Wien: Kurzböck, 1774).

5 A legbővebben róla szóló kismonográfiában: HEGEDÜS Béla, *Prodromus: Kalmár György (1726–?) világáról*, Irodalomtörténeti füzetek 164 (Budapest: Argumentum Kiadó, 2008).

tetben azt megelőző latin nyelvű magyar grammatikáját bírálja.⁶ Pár éve került elő egyetlen példányban az 1781-ben, Budán, az Egyetemi Nyomdában megjelent magyarul írt nyelvelméleti műve, amelynek teljes címe a következő: *Magyar Merkúrius. Melly A Tudományokban és tisztességesebb Mesterségekben előforduló görög és deák Szókat és Szóllásokat részsz szerint megmagyarázza, részsz szerint egész erőben magyarul kifejzgeti; és, ahol szükséges, könnyű példákkal megvilágosítja; s úgy az egész Magyar Nemzetnek közönséges hasznára Világ eleibe terjeszti: egyszer-smind a Nyelvünkben bölcselkedni kívánó Magyarjainknak útát tör és egyenget az okoskodásra.*⁷ Ennek egy csonka, kéziratos példánya korábban is ismert volt,⁸ de az ezekben kifejtett nyelvelméleti gondolatokat még nem elemezte senki.

Kalmár György metaforái a nyelvről és a szavakról

Tudományosnak szánt, tehát verifikálható igazságokat közlő nyelvhasználat során metaforákkal élni nem a legszerencsésebb dolog – gondolhatnánk. Kalmár a *Magyar Merkúrius*ban azonban így fogalmaz:

Ebben az említett *Verses Könyvemben* [tehát az 1770-es *Valóságos Magyar ABC*-ben] és ennek utánna Világ eleibe terjedhető *Munkáimban* találhatsz öt vagy hat ezernél több szókat, amellyek épen újjaknak látszanak lenni teelőtted, kiváltképen pedig az ő *eredeti jelentéseikre* s azoknak *szármaikra* nézve: de tudd meg én Vérem, hogy a mi hasonlíthatatlan szépségű és európai Nyelven szólló embertől kigondolhatatlan gazdagságú Nyelvünknek nagy árrú [drága, értékes] Kintses tárházából [thesaurus] s elásott becses Szekrényéből tölt s telik az ki mind egyjű.⁹

6 A két részből – latin nyelvű magyar grammatikából és magyar nyelvű versekből – álló műve: KALMÁR Georgius, *Prodromus idiomatis Scythico-Mogorico-Chvno-(sev, Hvnno-) Avarici. Sive, Apparatus Criticus ad Ligvam Hvngaricam* (Posonii: Ioannis Michaelis Landerer, 1770).

7 KALMÁR György, *Magyar Merkúrius. Melly A Tudományokban és tisztességesebb Mesterségekben előforduló görög és deák Szókat és Szóllásokat részsz szerint megmagyarázza, részsz szerint egész erőben magyarul kifejzgeti; és, ahol szükséges, könnyű példákkal megvilágosítja; s úgy az egész Magyar Nemzetnek közönséges hasznára Világ eleibe terjeszti: egyszer-smind a Nyelvünkben bölcselkedni kívánó Magyarjainknak útát tör és egyenget az okoskodásra* (Buda: A Királyi Fő-fő Tanulólhely Betűivel, 1781).

8 KALMÁR György, „Magyar Merkúrius”, in KALMÁR György, „a magyar nyelv szerelmese”, szerk. SZELESTEI N. László, Pázmány irodalmi műhely, Források 2, 147–156 (Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, 2000)

9 Uo., 9–10. Megjegyzések: HB.

Kalmár itt játszik a nyelvvel, hiszen már ebben az egy idézetben is van egy elvonáson alapuló szójavaslata, a *szárma*, *szármaik*, de nem ez a legfontosabb benne, hanem a *nyelv=kincs* metafora megjelenése, hiszen a *szókins* kifejezés a korban még valóban csak metaforaként volt értelmezhető. Olyannyira, hogy miután az 1770-es művében a verseinek a *Valóságos Magyar ABC* címet adta, fontosnak tartotta azt latinul is megnevezni mint *Thesaurus Hungaricus*. A magyar ABC tehát annyit tesz, mint *magyar nyelvű kincses tárház*, visszanyúlva a Kalmár által használt magyar kifejezéshez. De vajon miért van az a becses szekrény vagy kincses tárház elásva?

Ez régi történet a vernakuláris nyelvekkel kapcsolatban, talán tényleg Dante *De vulgari eloquentiájáig* vezethető vissza. Megjegyzem, a magyar *szókins* kifejezésünk szinte biztosan a német *Wortschatz* tükörfordítása, de ezzel Kalmár még nem él. Valami kincsként nyilván akkor határozható meg, ha egyrészt valamilyen szempontból értékes dologról van szó, másrészt annak birtokosa egyáltalán tisztában van annak birtoklásával. Egy elásott „becses szekrényről” vagy „kincses tárházról” vagy tudunk, vagy nem. Ha nem, az a kincs – bár jogilag, hagyomány szerint – tartozhat hozzánk, de valójában nem birtokoljuk, hiszen annak hasznát nem tudjuk élvezni. Ilyen az, ha például a nyelvet egy hegy gyomrában rejlő kincshez, aranyhoz hasonlítjuk, mint tette Bessenyei György, amire Hász-Fehér Katalin hívta fel a figyelmet egy tanulmányában:¹⁰ ahhoz, hogy az a kincs a miénk legyen, bányát kell nyitni, bányászt kell küldeni a felkutatására. Ehhez képest mást ír Kalmár: az a kincs el lett ásva, s az elrejtés emléke még élő kell legyen, legalábbis kellenek, akik emlékeznek, emlékeztetnek rá. Az 1781-es értekezésében ezért utalhat vissza az 1770-ben megjelent költeményére, és idézheti éppen a következő sorokat:

Micsoda szégyen ez; óh Hazafi! s csupa-csuppa gyalázat!
Néked is, énnekem is, a Hazának 's csuppa gyalázat!
elhagyod iggy magadat; *nincsen* hogy *gondod a Nyelvre*.
Micsoda *kincset* adott ISTEN nemm tudhatod éppenn:
elhagyod ím magadat: *nincsen soha gondod a Nyelvre*.
Nincs sohol a földön olljan kincs, mint a te Kinccsed.
Elhagyod ím magadat! *nincsen soha gondod e Kincsrre*.¹¹

10 HÁSZ-FEHÉR Katalin, „A magyar nyelvűség programjai a XVIII–XIX. század fordulóján”, in *Historia litteraria a XVIII. században*, szerk. CSÖRSZ Rumen István et al., Irodalomtudomány és kritika, Tanulmányok, 279–293 (Budapest: Universitas Kiadó, 2006).

11 KALMÁR György, *Hexameteres magyar költemények: Valóságos Magyar ABC – P. S. Utóírásk – Mária Thérézsiához buzduált alázatos énekem*, szerk. HEGEDÜS Béla, Régi Magyar Költők Tára, XVIII.

Azért írhat szegyenről, mert nem a hegy gyomrában rejtékben lévő kincsről van szó, hanem olyanról, amit valamikor az őseink elástak, ami természetesen úgy értelmezendő, hogy az évszázadok során megfedkezünk – természetesen Kalmárt kivéve – arról a gazdagságról, ami elvileg a rendelkezésünkre állna. Ezt erősítik azok az argumentumai is, amik alá rendeli a témánk szempontjából fontos sorait a versnek, úgy mint: *A Magy. Nyelv elásott kincshez hasonlítatik; Az a kincs felásatik és haszonra elosztatik; A felásott kincssel való kereskedés.* A kincs előléása, illetve annak szétoosztása birtokosai (megjegyzem, így a nyelv már nála is a nemzet jele lesz) hasznára: érthető. De vajon mit jelenthet ebben a kontextusban az azzal való kereskedés? Ez a kérdés már átvezet a nyelv alapelemeinek tartott szavak és azok metaforáinak problémáihoz, végső soron a „bolondnak erszényébe-való fa-pénzek”-hez.

Kalmár az 1781-es *Magyar Merkúrius*ban hevesen érvel azokkal szemben, akik azt állítják, hogy a szegényes szókinszünk miatt nyelvünk nem alkalmas a tudományok és művészetek művelésére. Ellenérveinek lényegét a következőképpen foglalja össze:

Elhiszem, hogy magyarul nem mondhatod ki *még most* ollj röviden és fontosán [amit gondolsz] mint deákúl avagy más Nyelven, amit deákúl avagy más Nyelven tanúltál: de kimondhatod több szóval; hárommal avagy négygel. Ha négygel nem: kimondhatod tízzel. Ha tízzel sem: kimondhatod ötvennel avagy százszal. [És itt jön egy fontos és megfontolandó megállapítása:] És ha annyi szóval sem értetheted meg a Dolgot másokkal: bizonyos jele, hogy magad sem érted mit tanúltál és mit mondasz. Ha pedig száz szóval vagy ötvennel megmagyarázhatod: arra is léphetsz, hogy tízzel is kimondhassd. Ha tízzel kimondhatod: annyira is törekedhetsz, hogy négygel avagy hárommal, osztán kevesebbel is kifejezhessd.¹²

Példákkal bizonyítja, hogy ez a folyamat a görög és latin nyelvben is lejátszódott. Továbbá nagyon fontos megállapítása az idézet közepe (ahonnan úgymond visszafordul a kevesebb szó irányába), miszerint „ha annyi szóval sem értetheted meg a Dolgot másokkal: bizonyos jele, hogy magad sem érted mit tanúltál és mit mondasz.” Ezek szerint Kalmár feltételezi, hogy elménkben létezik valamiképpen a valóság reprezentációja, s ezt – tehát nem közvetlenül a valóságot – jelölik a nyelv alapelemei, a szavak. A legjobb esetben ugyanaz a dolog, vagy ahogy máshol hívja, *kimondó*, nagy erőben akár egy szóval, de más esetben, ha szükség-

század 17. (Budapest: Universitas Kiadó–reciti, 2020), 184, 2466–2472. sorok, <https://www.reciti.hu/2021/6810>.

12 KALMÁR, *Magyar Merkúrius*..., 2–3.

ges, akár többel is kifejezhető. A lényeg, hogy az eredmény ugyanaz legyen, a sok szó vagy a kevés szó az elszámolás során egyenlő értékű legyen. Ha egy nyelv eljut erre a szintre, akkor számíthat rá, hogy más nyelvek örömmel veszik át és teszik magukévá a szavait. Nem véletlenül idézi 1781-ben a következő sorokat a tizenegy évvel korábbi költeményéből:

Nosza, kereskedjünk azután! ha éltet az ISTEN!
Mindenféle jeless, tetszőbb és drágga dologgal,
s mindenféle becsesbb, s ritkább áruval e földön,
nosza! kereskedjünk! no! *szeretessük mi magunkat!*
És, ha kinek szüksége vagyon s lesz; *költsön is adjunk!*
Ingyen is osszuk! akárki csak el-feltátja a száját.
Hogy a Világ láthassa; vehessék észbe a Bölcsek;
mindenholott széljel megtudhassák az Okossak,
micsoda Kincsset adott ISTEN a mi szép Eleinknek;
s mikép s melj részben maradott mireánk el azoktól;
s mi módon váltjuk s gyarapíthatjuk mi is aztat.¹³

A fentiek egyébként fordításelméleti megfontolásokat is hordoznak magukban, így nem véletlen, hogy filozófiai nyelvtervezetének nyelvelméleti bevezetőjében Leibniztől a következő idézetet hozza szó szerint, forrásmegjelöléssel: „Nun glaub ich zwar nicht, daß eine Sprache in Welt sey, die anderer Sprachen Worte mit gleichem Nachdruck und auch mit einem worte geben könne.”¹⁴ [Egyáltalán nem gondolom, hogy lenne a világon olyan nyelv, ami egy másik nyelv szavait ugyanúgy egy szóval, s ugyanolyan erőben tudná visszaadni.]

Ez azonban nem jelenti azt, hogy több szóval ne lenne erre bármelyik nyelv képes. Kalmár 1773-ban és 1774-ben Leibniz *Unvorgreifliche Gedanken* című művére hivatkozik, de ezt a gondolatot már az ötvenes évek elején, Londonban angolul publikált munkáiban is érvként hozta egy vitában. Megjegyzendő azonban, hogy mind Leibniz, mind Kalmár az inkább kevesebb szó mellett teszi le a voksát, mert a szószaporítás unalomhoz és érdektelenséghez vezethet. Ennek retorikaelméleti vonzatával most nem foglalkozom.

Az, hogy az egyik dolog értékesebb lehet, mint egy másik dolog, könnyen belátható, ha e két dolog lényegében, pl. anyagában nem, csupán mennyiségében különbözik egymástól. Van két aranyrögünk, az egyik nehezebb, nagyobb, mint

13 KALMÁR, *Hexameteres magyar költemények...*, 186, 2506–2516. sorok.

14 KALMÁR, *Grammaticalische Regeln...*, 14.

a másik: tehát egyszerű, empirikus vizsgálat alapján láthatjuk, megállapíthatjuk, hogy melyik az értékesebb. Visszakanyarodva az előzőekhez: ahhoz, hogy eldönthető legyen (akár a fordítás során), hogy az egyik szó nagyobb erőben fejezi ki a kifejezendőt, mint egy másik, vagy ahhoz, hogy megállapíthassuk, hogy több szó fejezi a dolgot a megfelelő nyomatékkal, ahhoz tisztában kell lenni magával a dologgal, az ember által elérhető legteljesebb formában (lényegében ennek kifejtéséről szól Leibniz ismeretelméletének nagy része). Erre Kalmár is utalt. Valaminek ott kell lennie a szavak mögött úgymond fedezetként, s – visszatérve a kereskedés-metaforához – ez szükséges a végső elszámoláshoz is. A szavak működését a következőképpen írja le szintén a filozófiai nyelvének bevezetőjében:

So wie die bilder der Dinge, durch die Kunst der Maler aufgestellt, die dinge selbst ausdrücken; eben so sind begriffe der dinge schilderungen der dinge selbst, wenn sie mit gewissen *wörtern*, als *zeichen* ausgedrückt werden.¹⁵ [Amint a dolgok képe a festő művészetén keresztül kifejezi magukat a dolgokat, ugyanúgy a fogalmak leképezései a dolgoknak, amennyiben azokat bizonyos szavakkal, mint jelekkel fejezzük ki.]

Ebből egyrészt egyértelműen következik, hogy a gondolkodásunk is szavakhoz kötött, másrészt az, hogy lennie kell valamiféle kapcsolatnak a gondolatok és azok jelei, a szavak között. A szavak tehát az ideák helyett állnak a kommunikáció és a gondolkodás során. Véleményem szerint ennek az elméletnek a gyökere Leibniz már idézett művéből ered, ahol újra felbukkan a pénz és az elszámolás, kereskedés metaforája.

Leibniz a nyelvről

Leibniz szövege, amelynek teljes címe: *Unvorgreifliche Gedanken, betreffend die Ausübung und Verbesserung der deutschen Sprache* (magyarul, értelmező fordításban: Jelentéktelen gondolatok a német nyelv csinosítását és tökéletesítését illetően) – 1697 és 1709 között keletkezett, s már 1712-ben publikálni akarta, más nyelvtudományi munkáival együtt. Végül 1717-ben, halála után jelent meg nyomtatásban, egy ma már nem ismert kézirat alapján. Az értekezés nemcsak azzal hívja fel magára a figyelmet, hogy Leibniz ritka, teljes egészében németül kidolgozott műveinek egyike, hanem azzal is, hogy az anyanyelv kiművelésének szándékát egyértelműen episztemológiai szükségyszerűségként magyarázza.

A nyelv megismerésben betöltött primátusát már a szöveg elején, az elméleti bevezető részekben hangsúlyozza, kiemelve, hogy a szavak nem csupán a gon-

15 Uo., 6.

dolatainknak, hanem ezáltal maguknak a reprezentált dolgoknak is jelei, mivel a szavakra, a nyelvre nemcsak az ismeretközlés miatt van szükség, hanem azok a gondolkodás során is nélkülözhetetlenek. A játékhoz vagy a kereskedelemhez hasonlóan jár el az elme, ahol is az elszámolásig – ahogy mondja, a kereskedővárosokban – a valóságos pénz helyett *váltót* vagy *bélyeget* használnak. Egészen pontosan úgy fogalmaz Leibniz, hogy az elme a *Bildnisse der Dinge*, tehát a dolgok képmásai helyett él jelekkel (értsd: szavakkal).¹⁶

Sokatmondó, hogy a szavakat máshol a számjegyekhez vagy számlálópénzhez hasonlítja, s ez egy nagyon fontos megállapítás, hiszen – más művében – az adekvát és szimbolikus/jelképes ismeret megszerzését éppen a számok példájával demonstrálta. Ezzel kapcsolatban teszi híres megállapítását – visszatérve a váltópénz metaforához – a szavak minőségével kapcsolatban:

Hieraus erscheint, ein wie Großes daran gelegen ist, daß die Worte als Vorbilder und gleichsam als Wechselzettel des Verstandes wohl gefaßt, wohl unterschieden, zulänglich, häufig, leichtfließend und angenehm sind.¹⁷ [Ebből következik, hogy milyen nagy jelentősége van annak, hogy a szavak mint az elme képei és váltópénzei jól formáltak, megkülönböztethetők, megfelelőek, ismertek, könnyűek és kellemesek legyenek.]

A szó mint váltópénz a nyelv kitüntetett alapját adja. Ezért fontos azok alapos vizsgálata, majd szótárakba rendezése.¹⁸

A magyar Kalmár György jól ismerte Leibniz nyelvelméleti műveit. Az *Unvorgreifliche Gedanken* többször hivatkozza pontos forrásmegjelöléssel. Talán nem véletlen, hogy a magyar nyelvvel kapcsolatos foglalatosságait az abban kifejtett nyelvi program megvalósulásaként is értelmezhetjük. A papírpénzként, váltóként felfogott szavak helyükre, a Kalmár által élete végéig szerkesztett szótárakba kerülve szerzik meg fedezetüket. Az elásott kincs így válik szókinccsé, míg Rájnis József értelmezése szerint „bolondnak pénztárcájába való (fedezet nélküli) fapénzzé.”¹⁹

16 LEIBNIZ Gottfried Wilhelm, „Unvorgreifliche Gedanken, betreffend die Ausübung und Verbesserung der deutschen Sprache”, in *Unvorgreifliche Gedanken, betreffend die Ausübung und Verbesserung der deutschen Sprache: Zwei Aufsätze*, szerk. Uwe PÖRKSEN, Reclam 7987, 5–46 (Stuttgart: Philipp Reclam Jun., 1995), 6.

17 LEIBNIZ, „Unvorgreifliche Gedanken...”, 7.

18 Uo., 15.

19 A fenti téma elméleti alapjait a következő tanulmányomban dolgoztam fel: HEGEDÜS Béla, „A szimbolikus gondolkodás és az irodalom születése”, in *Stephanus noster: Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára*, szerk. JANKOVICS József et al., 383–393 (Budapest: reciti, 2015).